Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 19
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Copyright © by Antoni Mironowicz 2026
Creative Commons: Uznanie Autorstwa 4.0 (CC BY 4.0)
https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/
https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2026-19.4

Antoni Mironowicz
Uniwersytet w Białymstoku
amir@uwb.edu.pl
ORCID 0000-0001-7856-2191

DZIAŁALNOŚĆ KSIĘŻNEJ HELENY IWANÓWNY W WILNIE

Activities of Princess Helena Ivanovna in Vilnius

Abstract

Princess Helena was the daughter of Grand Prince of Moscow Ivan III and the wife of Grand Duke Alexander Jagiellon of Lithuania. During her stay in Vilnius, the princess was most active in resolving conflicts between the Grand Duchy of Lithuania and the Grand Duchy of Moscow. Another area of her activity was the foundation of numerous churches and monasteries in Vilnius and beyond. The princess donated numerous icons and other church paraphernalia to the churches. During Princess Helena's stay, 18 churches and monasteries operated in Vilnius. The princess served as their patron and *ktetor*.

Keywords: Princess Helena Ivanovna, Vilnius, Jagiellonian dynasty

Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka wielkim księciem litewskim został Aleksander Jagiellończyk (1492–1506). Książę w 1501 roku został wybrany królem polskim. W 1494 roku, po nieudanej wojnie z Moskwą w latach 1492–1494, Aleksander Jagiellończyk zawarł sojusz z Iwanem III

(1462–1505) wzmocniony ślubem księcia Aleksandra z księżną Heleną Iwanówną (1476–1513). Małżeństwo z córką księcia moskiewskiego dokonane w obrządku prawosławnym i katolickim[1] w 1495 roku doprowadziło do tego, że Cerkiew prawosławna uzyskała nowego protektora. Księżna Helena była córką Zofii Paleolog (1456–1503), bratanicy ostatniego cesarza bizantyjskiego Konstantyna XI Paleologa (1449–1453), która po upadku Konstantynopola zamieszkała w Rzymie. Księżna Helena, o wspaniałej urodzie, była gorliwą wyznawczynią Kościoła prawosławnego. W traktacie ślubnym Iwan III ustalił z posłami księcia Aleksandra, że córka zachowa swoją wiarę, a na zamku wileńskim zostanie wybudowany sobór prawosławny[2].

Podróż księżnej z Moskwy do stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego odbywała się z wielkim rozmachem. Po drodze w Smoleńsku, Witebsku i Połocku witała ją hierarchia prawosławna i elity lokalnej społeczności. Księżnę Helenę uroczyście powitano w soborze katedralnym 15 lutego 1495 roku, a namiestnik metropolity, archimandryta monasteru Trójcy Świętej w Wilnie Makary odsłużył molebien[3]. W tym samym roku Makary została metropolitą kijowskim (1495–1497). Księżna ofiarowała wówczas ikonę Matki Bożej Hodigitrii, która wkrótce zasłynęła licznymi cudami. Ikona ta była drugą znajdującą się w świątyni, nazywaną cudowną, obok kopi ikony Matki Bożej Kijowsko-Pieczerskiej. Książę, zafascynowany urodą swej żony, hojnie ją obdarował licznymi posiadłościami, pieniędzmi i drogocennymi przed-

[1] O ceremonii ślubnej księżnej Heleny, por.: К. В. Базилевич, Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина *XV* века, Москва 1952, с. 337; R. E. Martin, *Ritual and Religion in the Foreign Marriages of Three Muscovite Princesses,* „Russian History", vol. 35 (2008), nr 3–4, s. 3–10.

[2] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. 1. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича, ч. 1 (годы с 1487 по 1533), „Сборник Императорского Русского Исторического Общества", t. XXXV, Санкт-Петербург 1882, с. 163; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III, 1463–1584, Санкт-Петербург 1853, с. 111–113; F. Sielicki, *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997, s. 112–113.

[3] «Акты Археографической экспедиции», Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедициею императорской Академии наук (ААЭ), серия документов по истории России, изданная Археографической комиссией, т. 1, Санкт-Петербург 1836, с. 104–110; Г. Шлевис, Православные храмы Литвы, Свято-Духов монастырь 2006, с. 38.

miotami[4]. Pomimo sympatii do wielkiej księżnej władze litewskie odesłały większość osób jej towarzyszących. Przy Helenie oprócz osób duchownych z dygnitarzy pozostał jedynie kniaź Matwiej Mikitynicz przodek osiadłych na Litwie książąt Rapałowskich-Hołowczyńskich. Książę Mikitynicz, namiestnik onikszтyński (1507–1513), dzierżawca mohylowski (1507–1508) został administratorem dóbr wielkiej księżnej Heleny. Ochmistrzem dworu został Wojciech Janowicz Kłoczko (1495–1513), a kuchmistrzem Mikołaj Jundziłłowicz (1495–1505). Od 1501 roku przy księżnej Helenie krajczym był Butrym Jakubowicz Niemirowicz (1494–1520), a kanclerzem Iwan Semenowicz Sapieha (1501–1513). Najbliższe otoczenie Heleny uzupełnili: podskarbi Iwan Andrejewicz Sołtanowicz (1505–1554), klucznik – bojar Mitia Iwanowicz, namiestnik obolecki (1495–1510) i pisarz Hryszko Iwanowicz (1505–1540). Z powyższego wynika, że poza narzuconymi przez władze litewskie urzędnikami całe otoczenie wielkiej księżnej było wyznania prawosławnego[5].

Księżna zrezygnowała z budowy katedry na zamku wileńskim, albowiem znajdująca się w pobliżu cerkiew Narodzenia NMP pełniła funkcję świątyni wielkoksiążęcej od czasu wielkiego księcia Olgierda Giedyminowicza[6]. Księżna na nabożeństwa uczęszczała głównie do cerkwi zamkowej Matki Bożej Opieki (Pokrowskiej)[7]. Wspominał o niej wielki książę litewski Aleksander w liście do cara Iwana III, wskazując, że do niej, cerkwi parafialnej, na nabożeństwa uczęszczała wielka księżna Helena Iwanówna[8]. O tej cerkwi wspomi-

[4] J. Garbacik, *Helena*, „Polski Słownik Biograficzny", t. IX, Wrocław – Warszawa 1960, s. 360.

[5] K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 251–252.

[6] Cerkiew ulokowana była w pobliżu dolnego zamku, „miałaby nagradzać lub zastępować, w nabożeństwie Wielkiej Księżnej Heleny, niedostatek umyślnej kaplicy greckiej pałacowej". M. Homolnicki, *Do uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750, (tom III) sprostowanie i dopełnienie,* „Wizerunki i roztrząsania naukowe poczet nowy drugi", t. XXIII, Wilno 1842, s. 28; A. Mironowicz, *Kościół wschodni w wielokulturowym Jagiellońskim Wilnie (XIV–XVI w.),* Białystok 2025, s. 190–192.

[7] A. Mironowicz, *Kościół wschodni …op. cit.,* s. 164–172.

[8] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, (dalej: АЗР), т. I, Санкт-Петербург 1846, с. 348–349; J. I. Kraszewski, *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. I, Wilno 1838, s. 174; t. III, Wilno 1841, s. 47; А. А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, с. 108.

nała też księżna Helena w liście do swojego ojca w 1503 roku[9]. Spowiednik księżnej Heleny Jonasz Filipowicz sprzedał królowej „plac pewny w dolnym zamku, na pobudowanie gmachu dla bojarów i posłów moskiewskich"[10]. Michał Homolnicki udowodnił, że

> za czasów Wielkiego Książęca Litewskiego a potem króla Aleksandra, oprócz soborney cerkwi Przeczystej Bogarodzicy, już nic bardzo dalekiej od zamku, była i druga parochialna cerkiew, takoż pod tytułem Najświętszej Panny (Opieki czyli Pokrowy), jeszcze pałacowi przyleglejsza, do której królowa Helena, podług woli i upodobania, na nabożeństwo uczęszczać mogła. Wzmianka ta, bowiem do żadnej ze znajomych świątyń ruskich, oprócz Pokrowskiej, zastosować się nie daje; gdyż w calem spisaniu cerkiewnych dokumentów i w autentykach sprawy o jurydykę metropolitańską, nie dostrzegamy najmniejszych nawet śladów, żeby jaka inna cerkiew, jeszcze bliżej zamku stojąca, w Wilnie być kiedykolwiek miała[11].

Brak fundacji nowej świątyni zamkowej nie był powodem respektowania obowiązującego zakazu budowy nowych świątyń prawosławnych. Książę Aleksander, mimo że powoływał się na wspomniany akt prawny ograniczający prawa ludności prawosławnej, w praktyce zakazu tego nie stosował[12]. Aleksander Jagiellończyk w 1503 roku w instrukcji danej posłom wysłanym do księcia moskiewskiego napisał: „chto w kotorom zakonie choczet mieszkati, tot niechaj w tom mieszkajet, i cerkwi chto kakije choczet, tot tyje budujet, tak Ruskii, tak i Rimskii"[13]. Helena wspierała Cerkiew w Wielkim Księstwie Litewskim poprzez liczne fundacje i nadania[14]. W jej działaniach można dostrzec wiele inspiracji moskiewskich. Iwan III wielokrotnie ingerował w politykę wyznaniową księcia Aleksandra. Potępiał fundacje kościołów na terenie Połocka i w innych miejscowości zamieszkałych przez ludność

---

[9] Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии наук, т. I: (1294–1598), Санкт-Петербу́рг 1836, с. 104–105.

[10] M. Homolnicki, *op. cit.,* s. 39.

[11] *Ibidem,* s. 43–44.

[12] АЗР, т. I, с. 141; I. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomatów*, t. II, Wilno 1862; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*. *Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 80.

[13] АЗР, т. I, с. 348–349.

[14] A. Mironowicz, *Helena Iwanowna, fundatorka cudownej Bielskiej Ikony Matki Bożej,* „Wszechnica Kultury Prawosławnej", vol. VI, Białystok 2009, s. 21–29.

prawosławną[15]. W maju 1499 roku do Moskwy dotarła informacja o próbach nakłaniania przez władykę smoleńskiego Józefa Bułharynowicza (1492–1497) i jego kuzyna sekretarza hospodarskiego Iwana Sapiehę, kanclerza wielkiej księżnej Heleny (1502–1509), do przyjęcia katolicyzmu[16]. Konflikty wobec spraw związanych z wyznaniem księżnej spowodowały odesłanie do Moskwy spowiednika Heleny – ojca Fomy i czasowe urwanie się kontaktów listownych[17]. Nowym opiekunem duchowym księżnej został mnich Jonasz. Helena z zadowoleniem przyjęła nowego spowiednika, pisząc „а поп со мною из Вильны добре добр"[18]. Książę moskiewski oskarżył Aleksandra Jagiellończyka, metropolitę kijowskiego Józefa Bułharynowicza (1498–1501), biskupa wileńskiego Wojciecha Tabora (1491–1507) i mnichów bernardynów o zmuszanie Heleny do zmiany wyznania oraz o budowę kościołów na terenach, gdzie mieszkała niemal wyłącznie ludność prawosławna. O próbach pozyskania księżnej do kościoła katolickiego pisał do Iwana III zbiegły z Litwy książę Siemion Bielski (1422–1510).

> Na Litwie nastały wielkie prześladowania za wyznanie greckie, jako że wielki książę Aleksander do swojej wielkiej księżnej Heleny przysłał odstępcę od wiary prawosławnej władykę smoleńskiego i biskupa swego wileńskiego, i czerńców bernardynów, by

[15] Е. Церетели, *Елена Иоанновна,* великая княгиня литовская, русская, королева польская, Санкт-Петербург 1899, с. 301; J. Garbacik, *op. cit.*, s. 359–362; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów,* Białystok 2003, s. 197.

[16] A. Winiarska, *Rola Heleny Rurykowiczówny w* świetle *stosunków litewsko-moskiewskich na przełomie XV i XVI w.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne", 4 (1968), z. 32, s. 19–22; Б. Н. Флоря, Исследования по истории церкви*:* Древнерусское и славянское Средневековье, Москва 2007, с. 255, 261–263.

[17] М. М. Кром, Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца *XV* – первой трети *XVI* в., Москва 2010, с. 184–185; W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, „Atheneum Wileńskie", R. VII. z. 1–2, 1930, s. 778–781; H. Łowmiański. *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999, s. 236; A. Krupska, *Z dziejów tworzenia się nowego układu sił politycznych w Europie Wschodniej po upadku Złotej Ordy w XV wieku* „Roczniki Historyczne", R. XLII (1976), s. 37–56; K. Pietkiewicz, *op. cit.,* s. 166.

[18] Памятники … *op. cit*., s. 241; Х. Граля, Посох и меч. Православная иерархия Польско-литовского государства в эпоху войн за «*dominium Russiae*» *(конец XV–XVI* вв.), [в:] Человек архивный. Сборник статей к семидесятилетию Юрия Моисеевича Эскина и *42-летию* его архивной деятельности, ч. 39, сост. П. И. Прудовский, Москва 2021, с. 50.

przystąpiła do wiary rzymskiej, również do książąt ruskich posyłał i do mieszczan wileńskich i do całej Rusi, kto wyznaje wiarę grecką i przymuszają ich przystępować do wyznania rzymskiego[19].

Książę moskiewski wskazywał na nadania Aleksandra na rzecz bernardynów w Grodnie (1494 i 1499 r.), ufundowanie przez króla kościołów w Połocku (1498 r.), Wilnie, Witebsku (1500 r.) i innych miejscowościach na pograniczu litewsko-moskiewskim[20]. Iwan III zarzucał wielkiemu księciu litewskiemu prześladowanie prawosławnych, przypominając mu w liście „а наперед того от твоего отца и от твоих предков такая нужа им о вере не бывала"[21]. Pomimo że księżna propozycję zmiany wiary odrzuciła, działania podjęte przez Aleksandra w sprawach wyznaniowych stały się dla Iwana III pretekstem do zerwania traktatu z 1494 roku i rozpoczęcia wiosną 1500 roku wojny[22].

Księżna Helena Iwanówna aktywnie wspierała działania na rzecz Cerkwi prawosławnej. Z jej polecenia wyremontowano cerkiew w Mińsku, a monaster supraski otrzymał wiele ksiąg liturgicznych, ikon i utensylii cerkiewnych[23]. Dzięki Helenie monaster św. Mikołaja w Kijowie wzbogacił się w 1497 roku o uposażenie ziemskie, a duchowieństwo prawosławne w 1499 roku o przywileje sądowe i gospodarcze[24]. Pod jej wpływem król Aleksander Jagiellończyk odwołał w 1503 roku edykt o wyrzuceniu Żydów z Litwy,

---

[19] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny …op. cit.,* s. 197.

[20] K. Pietkiewicz, *op. cit.*, s. 167.

[21] Памятники … *op. cit*., s. 295.

[22] F. Konieczny, *Dzieje Rosji*, t. III: *Schyłek Iwana III 1492–1505*, Londyn 1984, s. 41–50; А. А. Зимин, Россия на рубеже *XV–XVI* столетий. Очерки социально-политической истории, Москва 1982, с. 101-104; Г. Ф. Карпов, История борьбы Московского государства с Польско-Литовским *1462–1508,* Москва 1867, ч. II, с. 5–6, 20–21; A. Winiarska, *op. cit.*, s. 5–30; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008, s. 157–197.

[23] A. Mironowicz, *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, Białystok 2014; tenże, *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku,* „Studia Polsko-Wschodnie". Polska – Europa Wschodnia: wzajemne wpływy i relacje historyczno-kulturowe, literackie i językowe, Olsztyn 2017, s. 11–24.

[24] АЗР, т. I, с. 189, 190; Макарий (Булгаков), митр., История Русской Церкви,т. IX, Санкт-Петербург 1879, с. 220–222; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny … op. cit.*, s. 108, 109, 145.

pozwalając im na powrót do Wilna[25]. Helena Iwanówna była inicjatorką przeniesienia cerkwi zamkowej w Bielsku na *miesto godnoje,* do centrum rozwijającego się miasta. Księżna ofiarowała do tej świątyni ikonę Bogarodzicy Hodigitrię, która niebawem wysławiła się licznymi cudami[26]. Za sprawą księżnej ufundowane zostały dwie świątynie parafialne w Bielsku, św. Michała Archanioła i Objawienia Pańskiego. Na przełomie XV i XVI wieku powołany został do życia monaster św. Mikołaja w pobliżu góry zamkowej w Bielsku z cerkwią Zaśnięcia NMP. Również i w tym przypadku inicjatorką jego powstania była księżna Helena[27].

Największą aktywność w ufundowaniu i uposażeniu monasterów oraz cerkwi księżna wykazała na terenie Wilna. Miasto to w okresie pobytu księżnej Heleny stało się ośrodkiem współżycia wielu wyznań i grup etnicznych. Centrum duchownym prawosławnego Wilna pozostawała cerkiew soborna Przeczystej. Księżna spędzała w niej na modlitwie wiele czasu, zwłaszcza po śmierci króla Aleksandra Jagiellończyka. Wspierała też donacjami liczne monastery i cerkwie. Na jej koszt została odnowiona cerkiew drewniana Narodzenia NMP i monaster św. Trójcy w Wilnie[28]. Obok wspomnianych już darów sobornej cerkwi Przeczystej (cudownej ikony Matki Bożej Hodigitrii i kopi ikony Matki Bożej Kijowsko-Peczerskiej) Helena Iwanówna ofiarowała cerkwi Przemienienia Pańskiego w Wilnie przywiezioną z Moskwy ikonę Chrystusa Zbawiciela i od tego momentu była ona nazywana świątynią spaską[29]. Cerkiew obsługiwało kilku zakonników[30].

---

[25] J. Besala, *Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie,* Warszawa 2006, s. 135; A. Mironowicz, *Prawosławne żony i matki królów oraz książąt polskich,* „Latopisy Akademii Supraskiej", t. 1, red. U. Pawluczuk, Białystok 2010, s. 23.

[26] A. Mironowicz, *Helena Iwanowna… op. cit.,* s. 28.

[27] A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 101–103.

[28] Według niektórych badaczy księżna Helena była też fundatorką monasteru św. Ducha w Wilnie. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIII, Warszawa 1893, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, s. 508.

[29] А. А. Виноградов, *op. cit.*; Е. Болховитинов, Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии, Киев 1825; J. I. Kraszewski, *op. cit.*, t. III, Wilno 1841, s. 50, 85; Ф. Добрянский, Старая и новая Вильна, Вильна 1904, с. 177.

[30] M. Homolnicki, *op. cit.*, s. 26–27; A. Mironowicz, *Kościół wschodni … op. cit.,* s. 147–153.

Księżna sprawowała patronat nad monasterem św. Trójcy ufundowanym jeszcze przez drugą żonę Olgierda Giedyminowicza (1345–1377), księżniczkę twerska Juliannę (1325–1391). Monaster uzyskał specjalny status, kiedy patronat nad nim 12 marca 1510 roku objęła Helena Iwanówna[31]. Na początku XVI wieku sprawowała również patronat nad monasterem żeńskim Zwiastowania NMP. Cerkiew ta znajdowała się na cmentarzu, który później należał do monasteru Św. Ducha[32]. Podobny pogląd zaprezentował badacz dziejów Wilna Michał Homolnicki, który napisał:

> Wprawdzie o cerkwi Zwiastowania NMP, czyli Błahowieszczeńskiej akta unickiej metropolii dla tego nie wspominają, że ta stara i mała cerkiewka, stojąca, z prawej strony, na obszernym cmentarzu cerkwi Św. Ducha, razem z nią ciągle w ręku nie unitów zostawała. Był przy niej niewielki monaster dziewczęcy (mniszek albo czernic), częścią murowany a częścią drewniany, nie wiemy w jakim czasie, powiadają że jeszcze przez królową Helenę założony[33].

Przy męskim monasterze św. Trójcy znalazły schronienie przebywające tam od dawna mniszki ze „starą drewnianą świątynią Zwiastowania NMP". Księżna Helena po 1507 roku przekazała im cudowną ikonę Matki Bożej Hodigitrii,

---

[31] „1510 Марта 12. Жалованная королевская грамота Польской королевне Елинье Іоанновне, на право поданъяъ. Жикгимонтъ, Божьею милостью король Польскій, великій кпязь Литовскій, чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ. Просила насъ королевая и великая княгиня ее милость Олена, абыхмо монастырь Святое Троици в месте Виленскомъ дали въ ее милости поданье, до ее милости живота. Ино мы на жаданье ее милости то вчинили, тотъ манастыръ Святое Троици въ месте Виленскомъ дали есмо въ ее милости поданье, до ее милости живота. Маетъ ее милость обирати архимандрыта къ тому монастыру и подавати тому, кому будеть воля ее милости; а намъ ся въ то, а ни митрополиту не вступати: бо есмо ее милости тотъ манастыръ въ ее поданье дали, до ее милости живота; а по ее милости животе, тотъ манастыръ и поданье есть у воли нашй, и наследковъ нашихъ. Писанъ въ Кракове, лета Божьего тысяча пятьсотъ десятого, месяца Марта въ 12 день, индикта 13". Акты, относящиеся к истории Западной России, т. II: 1504–1544, Санкт-Петербург 1848, с. 71. O monasterze żeńskim, por.: W. Kołbuk, *Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, s. 59–65; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa 1986; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny … op. cit.,* s. 192–208.

[32] Г. Шлевис, *op. cit.*, с. 60; Ф. Добрянский, *op. cit.,* с. 183.

[33] M. Homolnicki, *op. cit.,* s. 23–24; A. Mironowicz, *Kościół wschodni … op. cit.,* s. 244–247.

przywiezioną z Krymu jeszcze przez wielkiego księcia Olgierda. Specjalnie dla tej ikony wybudowano niewielką cerkiew ku czci św. Piotra, metropolity moskiewskiego (1306–1326)[34]. Kult metropolity moskiewskiego, cudotwórcy, kanonizowanego w 1340 roku, był popularny w środowisku księżnej Heleny[35]. Cerkiew musiała zostać ufundowana po 1507 roku, kiedy zakończona została budowa murów obronnych, w tym i Ostrej Bramy. Fundatorką świątyni ku pamięci metropolity moskiewskiego Piotra była księżna Helena, która poprzez budowę cerkwi pragnęła znaleźć miejsce dla szczególnie czczonej przez świętego hierarchę ikony[36]. Budowa cerkwi i przekazanie ikony musiało się odbyć za zgodą i aprobatą wielkiego księcia Aleksandra. Urealnienie tej decyzji nastąpiło, kiedy księżna Helena stała się protektorką świątyni w 1510 roku[37]. Świątynię św. Piotra wybudowano po prawej stronie Ostrej Bramy. Ikony Matki Bożej Hodigitrii i św. Piotra były wystawione w cerkwi obok bramy wjazdowej, ażeby każdy przed tymi świętościami mógł się pomodlić[38].

Księżna wspierała awanse działaczy prawosławnych świeckich i duchownych, wywodzących się ze społeczności ruskiej. Helena Iwanówna pomogła w karierze Fedkowi Januszkowiczowi, pisarzowi hospodarskiemu, który dzięki niej uzyskał dodatkowe uposażenie z karczm i myta łuckiego[39]. Pod koniec 1501 roku zmarł metropolita Józef Bułharynowicz. Jego następcą został metropolita Jonasz II (1502–1507), za którego wyborem opowiedziała się księżna Helena[40]. Nowy metropolita był spowiednikiem księżnej i archimandrytą monasteru Zmartwychwstania Chrystusa w Mińsku[41]. Metropolita otrzymał zapewne potwierdzenie swego wyboru od patriarchy carogrodzkiego Joachima (1498–1502, 1504). Patriarcha ten interesował się sprawami

---

[34] Ю. Крачковскій, Предисловіе, Акты издаваемые Виленскою коммисиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне, т. XX: Акты касающіеся города Вильны, Вильна 1893, с. CCXVI.

[35] A. Mironowicz, *Metropolia kijowska w strukturze patriarchatu konstantynopolitańskiego (988–1685)*, [w:] *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2006, s. 35–37.

[36] Ю. Ф. Крачковскій, Православный святыни города Вильны, Москва 1897, с. 21.

[37] АЗР, т. II, с. 71.

[38] A. Mironowicz, *Kościół wschodni … op. cit.,* s. 249–251.

[39] K. Pietkiewicz, *op. cit,* s. 28.

[40] Макарий (Булгаков), митр., *op. cit.*, с. 151.

[41] *Ibidem*, с. 152.

Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich, o czym świadczy błogosławieństwo dla monasteru supraskiego przysłane w 1505 roku[42]. Cztery lata później patriarcha przekazał bractwu wileńskiemu Matki Bożej antimins do odprawiania liturgii i interweniował w sprawach rozwodowych mieszczan lwowskich[43].

Sytuacja Heleny skomplikowała się w związku z koronacją męża na króla Polski w 1501 roku, gdyż zgodnie z ówczesnym prawem prawosławna księżna nie mogła zostać królową. Podjęto ponownie wysiłki, aby pozyskać ją do unii florenckiej. Podobnie jednak, jak poprzednio, księżna zdecydowanie odmówiła zmiany wyznania, przekreślając tym samym możliwość koronacji na królową. Postawa księżnej zyskała uznanie wśród możnych litewskich i ruskich wyznania prawosławnego[44]. Księżna odrzuciła wszelkie propozycje przystąpienia do Kościoła łacińskiego i pozostała wierna Cerkwi prawosławnej. W ostatnich latach panowania Aleksandra Jagiellończyka król nie zmuszał żony do zmiany wyznania. Monarcha wymusił na swym dworze uznanie księżnej Heleny za królową. W 1505 roku król uzyskał *breve* papieża Juliusza II (1503–1513) zezwalające Helenie na pozostanie w obrządku wschodnim[45].

Najcięższy okres jej życia przypadł po śmierci męża Aleksandra (19 sierpnia 1506 r.). W odprawie wdowiej księżna otrzymała w 1506 roku Bielsk, Suraż i Brańsk. Pozycja polityczna Helena uległa osłabieniu. Księż-

---

[42] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, (dalej – АСД), т. IX, Вильно 1870, с. 5–6, 16–22; Макарий (Булгаков), митр., *op. cit.*, с. 155, 156; A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 6.

[43] Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, (dalej – АВАК), т. VI, Вильно 1872, с. 39–41; Макарий (Булгаков), митр., *op. cit.*, с. 179; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny … op. cit.*, s. 124; A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny,* Warszawa 1937, s. 6–7; A. Mironowicz, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji,* [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku,* red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 529-550.

[44] А. Л. Корзинин, Двор великой княгини Литовской и королевы Польской Елены Ивановны, „Вестник Санкт-Петербургского университета". История:, т. LXVII, нр. 3, Санкт-Петербург 2022.

[45] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. II, ed. A. Theiner, Roma 1861, s. 319; J. Natanson Leski, *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej,* cz. I. *Granica polsko-moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Lwów–Warszawa 1922, s. 86–102; W. Białowiejska, *op. cit.*, s. 732–741, 778–784.

nę oskarżano o współpracę z jej bratem Wasylem III (1505–1533) i o próbę przejęcia tronu litewskiego. Według niektórych badaczy, jej zaangażowanie polityczne i wyznaniowe spowodowało, że za sprawą Mikołaja Radziwiłła marszałka ziemskiego trockiego, namiestnika bielskiego, wojewody trockiego (1505–1510) i wileńskiego (1510–1521) księżna została w 1513 roku otruta[46]. Pochowano ją w soborze katedralnym w Wilnie. Uroczystościom pogrzebowym przewodniczył metropolita kijowski Józef Sołtan (1507–1521)[47]. Nad jej grobem powieszona została cudowna ikona Matki Bożej Hodigitrii[48].

Podczas pobytu księżnej Heleny na terenie Wilna funkcjonowało 18 samodzielnych cerkwi, nie licząc kaplic[49]. Były to cerkwie: Narodzenia

[46] 1513 Января 25. Листъ Литовской королввской рады Кіевскому митрополиту Іосиоу, о кончине Польской королевы Елены Іоанновны. „Велебному въ Бозе отцу Іосифу митрополиту Кіевскому и всея Руси, отъ Миколая Миколаевича, воеводы Виленского, канцлеря господаря короля его милости Жикгимонта, и отъ Станислава Петровича, маршалка земского, старосты Городенского, поклонъ и пріязнь. О здоровьи твоее милости рады быхмо завжды слышали. Поведаемъ твоей милости, штожъ зъ воли милого Бога, тыми разы господарыни нашое королевое ее милости въ животе не стало, Богъ душу ее съ оего света взялъ, штожъ есть всихъ насъ жалость подданыхъ господарьскихъ; а ведь же то есть у воли милого Бога: на што его святое милости воля будетъ, тому ся нихто отнята не можетъ. И вже тело ее милости тыхъ часовъ провадять зъ Бряславля до Вилни; маетъ привезено быти до Вилни сее жъ недели въ середу, або въ четвергъ. А про то штобы твоя милость, ничого не мешкаючи, поспешилъ, ся до Вилни, къ потканью и къ погребенью тела ее милости; а мы кажемъ и еще день змешкати где на дорозе, съ теломъ ее милости, для того, йгтобы твоя милость поспелъ къ потканью тела ее малости: бо то есть речь вашое милости духовная. А какъ дастъ Богъ, твоя милость здесе будетъ, и мм зъ вашею милостью розмовимъ, где а которымъ обычаемъ тое тело›ее милости маетъ положено быти. Писанъ у Вилни, Генваря въ 25 день".

Подлинникъ писанъ на бумажном листке. Ни подписей, ни скрепы нетъ. Бывъ сложенъ и в а пега танъ небольшою перстневою пегатыо изъ герново сковок массы, имеетъ на пакете адресъ: Велебному въ Бозе отцу Іосифу, митрополиту Кіевскому и всея Руси. Тамже отямено содержаніе: о похованье тела королевое. Ветхъ. Хранится въ архиве бывшихъ Уинтскихъ Митрополитовъ, при Святейшемъ Синоде. АЗР, **т.** II: 1504–1544, Санкт-Петербург 1848, с. 110–111 и пр. 50.

[47] J. Garbacik, *op. cit.*, s. 362; A. Mironowicz, *Helena Iwanowna,* s. 28-29.

[48] А. А. Виноградов, *op. cit.,* с. 83.

[49] J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w* średniowieczu, *ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 81, przyp. 423.

NMP, Przeczystej (Przeczystieńskaja, Matki Bożej), Spaska (Przemienienia Pańskiego), Zwiastowania NMP (Błahowieszczeńskaja), Pokrowskiej (Matki Bożej Opieki), św. Jana Teologa (nazywana czasem Jana Chrzciciela), Michała Archanioła, św. Katarzyny, św. Mikołaja (Zaśnięcia), św. Mikołaja (Przeniesienia relikwii), św. Proroka Eliasza, Narodzenia Chrystusa, Zmartwychwstania Chrystusa (Woskresieńska), Piątnicka (św. Paraskiewy), św. św. Kuźmy i Damiana, św. św. Piotra i Pawła, św. Jerzego, św. Trójcy. Wątpliwości budzi fakt, czy na początku XVI wieku jeszcze funkcjonowała cerkiew położona w pobliżu dolnego zamku Narodzenia NMP. Zapewne została ona rozebrana przy budowie murów za panowania Aleksandra Jagiellończyka albo wcześniej w wyniku pożaru w 1419 roku. Około 1510 roku ufundowano małą cerkiew św. Piotra koło Ostrej Bramy. Na początku XVI wieku zapanowała dominacja świątyń prawosławnych. Przewaga liczebna ludności ruskiej w tym okresie przyniosła wzrost znaczenia tej populacji w życiu polityczno-społecznym i kulturowo-religijnym Wilna. Równie istotna była obecność w mieście żony wielkiego księcia litewskiego Aleksandra – Heleny. Wyrazem wzrostu znaczenia elit ruskich i wyznawców prawosławia były inwestycje cerkiewne. Dokonywała ich nie tylko księżna Helena, ale i pozostający pod jej wpływem książęta i możnowładcy prawosławni z całego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księżna Helena oraz rodziny Sołtanów, Sapiehów i Ostrogskich doprowadzili do odbudowany największej na terenie Wielkiego Księstwa cerkwi prawosławnej Przeczystej Bogarodzicy. Świątynia ta od 1415 roku pełniła funkcję katedry metropolitów kijowskich, rezydujących najczęściej w stolicy Wielkiego Księstwa. Rozbudowa poprzez dodanie pięciu ołtarzy ufundowanych przez ówczesne elity ruskie dodatkowo wzmocniła znaczenie tej świątyni[50]. Nic też dziwnego, że w jej kryptach spoczęły ciała księżnej Heleny i wielu przedstawicieli możnowładztwa prawosławnego.

W pierwszym ćwierćwieczu XVI wieku na terenie Wilna powstało kilka cerkwi murowanych, w tym ufundowane przez księcia Konstantego Ostrogskiego świątynie św. Trójcy i św. Mikołaja (Przeniesienia relikwii). Zgodę na ich budowę udzielił w 1514 roku Zygmunt Stary[51]. Świątynie te powstały pomimo zakazu wznoszenia nowych cerkwi i remontowania starych.

[50] A. Mironowicz, *Kościół wschodni … op. cit.,* s. 115–146.

[51] *Zbiór dawnych dyplomów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach,* t. II, Wilno 1843, s. 13–15; K. Chodynicki, *Kościół*

Funkcjonowanie wielu cerkwi, w tym drewnianych, na terenie Wilna nie byłoby możliwe, gdyby zakaz ten był konsekwentnie stosowany. Wybudowanie dwóch nowych murowanych cerkwi przy centralnej ulicy miasta oraz przebudowa katedry Przeczystej Bogarodzicy było ważnym wydarzeniem w życiu społeczności ruskiej, znacznie podnoszącym jej prestiż i znaczenie. Owe nowe budowy świątyń murowanych przyczyniły się do zniesienia zakazu wznoszenia nowych cerkwi prawosławnych. Warto zaznaczyć, że Wilno w okresie pobytu w nim księżnej Heleny stało się siedzibą metropolitów kijowskich. Tam też odbywały się najważniejsze wydarzenia w życiu Cerkwi prawosławnej, w tym sobory, które w 1509/1510 i 1514 roku w istotny sposób wpłynęły na status prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim[52].

Publikowane zbiory źródeł

«Akty Arheografičeskoj èkspedicii», *Akty, sobrannye v bibliotekah i arhivah Rossijskoj imperii Arheografičeskoj èkspedicieû imperatorskoj Akademii nauk* (AAÈ), seriâ dokumentov po istorii Rossii, izdannaâ Arheografičeskoj komissiej, t. 1, Sankt-Peterburg 1836 [«Акты Археографической экспедиции», Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедициею императорской Академии наук (ААЭ), серия документов по истории России, изданная Археографической комиссией, т. 1, Санкт-Петербург 1836].

Akty otnosâŝiesâ k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheografičeskoû komissieû, (dalej: *AZR*), t. I, Sankt-Peterburg 1846 [Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, (dalej: АЗР), т. I, Санкт-Петербург 1846].

Akty, otnosâŝiesâ k istorii Zapadnoj Rossii, t. II: 1504–1544, Sankt-Peterburg 1848 [Акты, относящиеся к истории Западной России, т. II: 1504–1544, Санкт-Петербург 1848].

Akty, sobrannye v bibliotekah i arhivah Rossijskoj imperii Arheografičeskoû èkspedicieû *Akademii nauk*, t. I: (1294–1598), Sankt-Peterbúrg 1836 [Акты, собранные в би-

prawosławny … op. cit., s. 80–81; J. Fijałek, *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go*, cz. 2, „Ateneum Wileńskie", R. 1, nr. 3–4, 1923, s. 142.

[52] A. Mironowicz, *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, („Synody Cerkwi Prawosławnej w I Rzeczypospolitej"). „Latopisy Akademii Supraskiej", vol. V, red. M. Kuczyńska i U. Pawluczuk, Białystok 2014, s. 71–82.

блиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии наук, т. I: (1294–1598), Санкт-Петербу́рг 1836].

Arheografičeskij sbornik dokumentov, otnosâšihsâ kistorii Severo-Zapadnoj Rusi, izdavaemyj pri upravlenii Vilenskogo učebnogo okruga, (dalej – *ASD*), t. IX, Vil′no 1870 [Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, (dalej – АСД), т. IX, Вильно 1870].

Akty, Izdavaemye Vilenskoû Arheografičeskoû Komissieû, (dalej – *AVAK*), t. VI, Vil′no 1872, s. 39–41 [Акты, издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею, (dalej – АВАК), т. VI, Вильно 1872].

Kračkovskìj Û., *Predislovie*, *Akty izdavaemye Vilenskoû kommisieû, vysočajše učreždennoû dlâ razbora drevnih aktov v Vil′ne*, t. XX: *Akty kasaûŝiesâ goroda Vil′ny*, , Vil′na 1893 [Крачковскій Ю., Предисловіе, Акты издаваемые Виленскою коммисиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне, т. XX: Акты касающіеся города Вильны, Вильна 1893].

Pamâtniki diplomatičeskih snošenij drevnej Rossii s deržavami inostrannymi. 1. *Pamâtniki diplomatičeskih snošenij Moskovskogo gosudarstva s Pol′sko-Litovskim gosudarstvom v carstvovanie Velikogo Knâzâ Ivana Vasil′eviča*, č. 1 (gody s 1487 po 1533), „Sbornik imperatorskogo Russkogo Istoričeskogo Obŝestva", t. XXXV, Sankt-Peterburg 1882 [Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. 1. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича, ч. 1 (годы с 1487 по 1533), „Сборник Императорского Русского Исторического Общества", t. XXXV, Санкт-Петербург 1882].

Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, vol. II, ed. A. Theiner, Roma 1861.

Zbiór dawnych dyplomów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach, t. II, Wilno 1843.

References

Bazilevič K. V., *Vnešnââ politika Russkogo centralizovannogo gosudarstva. Vtoraâ polovina XV veka*, Moskva 1952 [Базилевич К. В., Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века, Москва 1952].

Besala J., *Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie,* Warszawa 2006.

Białowiejska W., *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, „Atheneum Wileńskie", R. VII. z. 1–2, 1930, s. 726–785.

Bolhovitinov E., *Opisanie Kievo-Sofijskogo sobora i kievskoj ierarhii*, Kiev 1825 [Болховитинов Е., Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии, Киев 1825].

Cereteli E., *Elena Ioannovna, velikaâ knâginâ litovskaâ, russkaâ, koroleva pol'skaâ,* Sankt-Peterburg 1899 [Церетели Е., Елена Иоанновна, великая княгиня литовская, русская, королева польская, Санкт-Петербург 1899].

Daniłowicz I., *Skarbiec dyplomatów*, t. II, Wilno 1862.

Dobrânskij F., *Staraâ i novaâ Vil'na*, Vil′na 1904 [Добрянский Ф., Старая и новая Вильна, Вильна 1904].

Fijałek J., *Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go*, cz. 2, „Ateneum Wileńskie", R. 1, nr. 3-4, 1923, s. 313–336.

Florâ B. N., *Issledovaniâ poistorii cerkvi: Drevnerusskoe i slavânskoe Srednevekov'e,* Moskva 2007 [Флоря Б. Н., Исследования по истории церкви: Древнерусское и славянское Средневековье, Москва 2007].

Garbacik J., *Helena*, „Polski Słownik Biograficzny", t. IX, Wrocław–Warszawa 1960.

Gralâ H., *Posoh i meč. Pravoslavnaâ Ierarhiâ pol'sko-litovskogo gosudarstva v* èpohu *vojn za «dominium Russiae»* (*konec XV–XVI vv.)*, [v:] *Čelovek arhivnyj. Sbornik statej k semidesâtiletiû Ûriâ Moiseeviča Èskina i 42-letiû ego arhivnoj deâtel'nosti*, č. 39, sost. P. I. Prudovskij, Moskva 2021 [Граля Х., Посох и меч. Православная иерархия Польско-литовского государства в эпоху войн за «*dominium Russiae*» (конец *XV–XVI* вв.), [в:] Человек архивный. Сборник статей к семидесятилетию Юрия Моисеевича Эскина и 42-летию его архивной деятельности, ч. 39, сост. П. И. Прудовский, Москва 2021].

Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*. *Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.

Chojnicka K., *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2008.

Homolnicki M., *Do uwag nad dziełem: Wilno od początków jego do roku 1750, (tom III) sprostowanie i dopełnienie,* „Wizerunki i roztrząsania naukowe poczet nowy drugi", t. XXIII, Wilno 1842.

Karpov G. F., *Istoriâ bor'by Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim 1462–1508*, Moskva 1867, č. II [Карпов Г. Ф., История борьбы Московского государства с Польско-Литовским 1462–1508, Москва 1867, ч. II,].

Kołbuk W., *Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998.

Konieczny F., *Dzieje Rosji*, t. III: *Schyłek Iwana III 1492–1505*, Londyn 1984.

Korzinin A. L., *Dvor velikoj knâgini Litovskoj I korolevy Pol'skoj Eleny Ivanovny,* „Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta". Istoriâ:, t. LXVII, nr. 3, Sankt-Peterburg 2022 [Корзинин А. Л., Двор великой княгини Литовской и королевы Польской Елены Ивановны, „Вестник Санкт-Петербургского университета". История:, т. LXVII, нр. 3, Санкт-Петербург 2022].

Kračkovskij Û.F., *Pravoslavnyj svâtyni goroda Vil'ny*, Moskva 1897 [Крачковскій Ю. Ф., Православный святыни города Вильны, Москва 1897].

Kraszewski J. I., *Wilno od początków jego do roku 1750*, t. I, Wilno 1838; t. III, Wilno 1841.
Krom M. M., *Mež Rus'û i Litvoj. Pograničnye zemli v sisteme russko-litovskih otnošenij konca XV–pervoj treti XVI v.,* Moskva 2010 [Кром М. М., Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети *XVI в.,* Москва 2010].
Krupska A., *Z dziejów tworzenia się nowego układu sił politycznych w Europie Wschodniej po upadku Złotej Ordy w XV wieku* „Roczniki Historyczne", R. XLII 1976, s. 37–56.
Łapiński A., *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny,* Warszawa 1937.
Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999.
Makarij (Bulgakov), mitr., *Istoriâ Russkoj Cerkvi*, t. IX, Sankt-Peterburg 1879 [Макарий (Булгаков), митр., История Русской Церкви,т. IX, Санкт-Петербург 1879].
Martin R. E., *Ritual and Religion in the Foreign Marriages of Three Muscovite Princesses,* „Russian History", vol. 35 (2008), nr 3-4, s. 3-10.
Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
Mironowicz A., *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998.
Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów,* Białystok 2003.
Mironowicz A., *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji,* [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku,* red. J. Urwanowicz, Białystok 2003.
Mironowicz A., *Metropolia kijowska w strukturze patriarchatu konstantynopolitańskiego (988–1685)*, [w:] *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2006.
Mironowicz A., *Helena Iwanowna, fundatorka cudownej Bielskiej Ikony Matki Bożej,* „Wszechnica Kultury Prawosławnej", vol. VI, Białystok 2009.
Mironowicz A., *Prawosławne żony i matki królów oraz książąt polskich,* „Latopisy Akademii Supraskiej", t. 1, red. U. Pawluczuk, Białystok 2010.
Mironowicz A., *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, Białystok 2014.
Mironowicz A., *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, (*Synody Cerkwi Prawosławnej w I Rzeczypospolitej*). „Latopisy Akademii Supraskiej", vol. V, red. M. Kuczyńska i U. Pawluczuk, Białystok 2014.
Mironowicz A., *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku,* „Studia Polsko-Wschodnie". Polska – Europa Wschodnia: wzajemne wpływy i relacje historyczno-kulturowe, literackie i językowe, Olsztyn 2017.
Mironowicz A., *Kościół wschodni w wielokulturowym Jagiellońskim Wilnie (XIV–XVI w.)*, Białystok 2025.
Natanson-Leski J., *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej,* cz. I. *Granica polsko-moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Lwów–Warszawa 1922.
Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu, ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.

Pidłypczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Warszawa 1986.

Pietkiewicz K., *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995.

Sielicki F., *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XIII, Warszawa 1893, nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

Solov′ev S. M., *Istoriâ Rossii s drevnejših vremen*, kn. III, 1463–1584, Sankt-Peterburg 1853 [Соловьев С. М., История России с древнейших времен, кн. III, 1463-1584, Санкт-Петербург 1853].

Ševis G., *Pravoslavnye hramy Litvy*, Svâto-Duhov monastyr′ 2006 [Шлевис Г., Православные храмы Литвы, Свято-Духов монастырь 2006].

Vinogradov A.A., *Putevoditel′ po gorodu Vil′ne i ego okrestnostâm: s 50 risunkami i novejšim planom, sostavlennym po Vysočajše konfirmovannomu*: v 2-h častâh, č. 1, *Otdel istoričeskij,* Vil′na 1904 [Виноградов А. А., Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям: с 50 рисунками и новейшим планом, составленным по Высочайше конфирмованному: в 2-х частях, ч. 1, Отдел исторический, Вильна 1904].

Winiarska A., *Rola Heleny Rurykowiczówny w świetle stosunków litewsko-moskiewskich na przełomie XV i XVI w.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne", 4 (1968), z. 32, s. 5–30.

Zimin A.A., *Rossiâ na rubeže XV–XVI stoletij. Očerki social′no-političeskoj istorii*, Moskva 1982 [Зимин А. А., Россия на рубеже XV–XVI столетий. Очерки социально-политической истории, Москва 1982].